

NÉMETSÉG ÉS PROTESTANTIZMUS

VERMEIL EDMOND, a Sorbonne egyik professzora — aki már strasbourgi egyetemi tanár korából elmélyedő tanulmányozója a német léleknek — nemrég több érdekes tanulmányt bocsátott közre a német nacionalizmusról, annak eszmetörténeti, kivált vallási gyökereiről. Az egyikben¹ Brunetiere-nek azt az ötletes megállapítását veszi alapul és fűzi tovább, amely szerint a német gondolkozás képtelen a nyugati „universalisme d'abstraction“-ra, tőle legfeljebb csak — a romantika óta — „universalisme de composition.. telik: vagyis a német szellem nem képes a politikában elgondolni egy olyan nemzetfölötti egyetemességet, amelynek összetartó kapcsai (latin és angolszász módra) elvont észigazságok — humanitás, szabadság, társadalmi igazságosság, demokrácia stb. — volnának; a német szellem csak annyiban képes vállalni egy európai és esetleg világ-univerzalizmus gondolatát, amennyiben az, minden elvont eszmeiség kizárásával, nem egyéb, mint az egyes nemzeti egyéniségeknek, mint erőkomponenseknek minél erőteljesebb ütközéséből kialakuló eredmény. Vermeil szerint már most, a német szellemnek ez a sorsdöntő politikai meghatározottsága, vallási oldaláról tekintve — „pangermanisme religieux!“ — alapjában lutheri örökség: a lutheránizmus szegül ellene a vallásban minden racionalista általánosításnak, akár a katolicizmusban, akár a kálvinizmusban (a latin és az angolszász népek e két nagy szellemi formálójában) véli felfedezni azt, és a lutheránizmus juttatja először hatalmas önálló kibontakozáshoz a germán lelket egy, a lényétől idegen, ezer esztendő latin-római kötöttség után, amely kibontakozás természetes következményeként a germán lélek a latin-római lélekkel, a német „kultúra“ a nyugati „civilizációval.. szemben azóta folyvást idegennek, mégpedig ellenségesen idegennek érzi magát.

Egy másik tanulmányában,² lényegileg azonos gondolatmenettel, arról elmélkedik Vermeil, hogy a latin-angolszász Nyugat a civilizáción valami egészen más dolgot ért, mint a németiség a „Kultúr.. fogalmán, (amely franciák és angolok számára, tudjuk, lényegében lefordíthatatlan szó is). A nyugati ember — úgymond — civilizációnak nevezi az egyetemes emberi szellemi értékeknek egy adott rend-

¹ Les caracteres essentiels et la génèse du nationalisme religieux en Allemagne. Le Christianisme Sodal 1936.

² L'Allemagne hitlérienne et l'Idée internationale. L'Esprit International 1936.

szerét, egy gazdag és szilárd rendjét. A német pedig kultúrán a világ-egyetem természeti energiáinak s az azok kormányzására hivatott emberi szellemnek egymással való benső és szükségképeni, de folyvást kérdésessé váló és folyvást meg-megújuló egységét érti: ennek az egységnek a megvalósítására viszont legelsősorban a német szellemet tartja hivatottnak. Mind a nyugati civilizáció, mind a német kultúra kitermelte magából az individualizmus értékeit. Csakhogy a nyugati individualizmust észszerű célok szabályozzák s ezért lényegében mindig optimista — a német individualizmus pedig a Luther pesszimizmusának gyermeke, amelynek számára nem az észszerű célok a fontosak, az egyedül fontos maga az őt mozgató belső energia (az „egyedül üdvözítő hit“) és ennek az energiának, tehát a tiszta akarásnak korlátlan szabadsága, akármilyen legyen e szabadság végcélja és végeredménye. „A lényeg az, hogy bensőnkben hasson az Isten vagy a Teremtés, s ne korlátozzuk többé tevékenységünket oly szabatosan megformált célok munkálására, amelyeket az ész tűz élönkbe“.

Nem kell pontról-pontra rámutatnom, mennyi önkényes konstrukció van a francia gondolkodónak ezekben az érdekesítő állításában. Nem is a vékony igazságtartalmuk miatt kívántam velük foglalkozni, hanem azért, mert a németiség mai óriási akarásainak, nyílt és rejtett vívódásainak nemnémet szemmel való megítéléséhez a legtanulságosabb adalékokat szolgáltatják. Látnivaló belőlük különösen az, mennyire nem képes a külföldi szemlélő a németiség másfél-ezer éves sorsdrámájának ezt a mostani mondhatatlanul feszült peripetiáját a vallási kérdés, főként pedig a lutheri reformáció bekapcsolása nélkül értelmezni. De valószínű, hogy a dolog tárgyilag is így áll — ebben az egyben igazat adhatunk Vermeilnek: a németiség ösztönösen érzi, hogy újkori sorsának kialakítására a lutheri protestantizmus volt döntő hatással, ez juttatta egyéniségét óriási méretű kibomlásához, de más oldalról ez vitt bele olyan új kötöttségeket és korlátokat is, amelyek a fejlődésében a latin és angolszász népekkel szemben hátrányosan hatottak rá; most tehát egy titáni kísérletet tesz, hogy szellemisége vallásos alapjait mintegy revideálja és átrendezze, a legmagasabbra hatványozza bennük mindazt, ami „volkhafft“ szempontból felszabadító és előrelendítő hatással bír és viszont hatástalanítsa, „sterilizálja“ bennük mindazt, ami hátráltathatná a nagy népi „Aufbruch“ lavínájának egyenletesen gyorsuló mozgását.

Ezt az egy értelmet talán világosan leolvashatjuk a már negyedik esztendeje folyó német vallási-politikai vizályból, amelynek képe egyébként, éppen protestáns vonatkozásaiban, ma már teljesen kaotikussá vált, nemcsak a kívülálló és viszonylag távoli szemlélet előtt, hanem valószínűleg a benne állók, sodródók és emésztődők számára is.

A káoszt egyik felől maga a nemzeti szocialista állam okozta azzal, hogy a német protestáns egyházi élet „Gleichschaltung“-ját, az új népi erőrendszerbe való fenntartás nélküli bekapcsolását az első pillanattól kezdve munkába vette s ettől a céljától máig sem tért el, a cél eléréséhez vezető utakat, módokat és eszközöket azonban, kül- és belpolitikai megfontolásoktól vezettetve s részben kényszerítve, oly sűrűn és oly hirtelen változtatgatta, a hivatalos tényezőknek e kérdés-

ben való megnyilatkozásainál a Talleyrand-féle elvet: „a szavak arra való, hogy eltakarják gondolatainkat!“ — oly szuverénül igénybe vette, hogy már ezzel magával megteremtette — alapjában egységes vonalvezetése ellenére is — a legteljesebb zűrzavart. De felelős természetesen a káosz előállásáért igen nagy mértékben maga a német protestantizmus is. Az őt feltagoló teológiai, politikai, világnézeti különbségek s részben ellentétek kezdettől fogva megakadályozták abban, hogy az egységes állami akarattal szemben egységes magatartást tanúsítson s az állami akarat időnkénti, néha villámgyors taktika-változtatásaival szemben ugyanolyan egységes és gyors alkalmazkodásra legyen képes. Az elmúlt negyedfél év alatt a német protestantizmus kebelében nemcsak az a két nagy tábor alakult ki, amelyeknek körvonalai az első nagy erőpróbák után szembetűnni kezdtek: egyikül a „Deutsche Christen“ tábora, amely az állami akarathoz és a népi gondolathoz való föltétien és gyakorlatilag határtalan alkalmazkodás szószólója volt az egyházi élet legbensőbb, legfinomabb és leglelkibb vonatkozásaiban is — másíkul pedig a „Bekennende Kirche“ serege, amely a nemzeti szocialista gondolat legteljesebb politikai igenlése mellett sem volt hajlandó feláldozni az állami totalitás követelményeinek a bibliai kijelentést, a történeti hitvallások evangéliumi igazságtartalmát és a maga ezeken nyugvó keresztyéni lelkiismeretét. Ma már e két nagy s kezdetben igen szilárdnak és megnemalkuvónak látszott tömörülés között közvetítő irányok alakultak ki s még a legszigorúbb „hitvallók“ körén belül is nagyon élesen szóhoz jutott az eleinte csaknem teljesen kikapcsolódni látszó lutheránus-református ellentét; végül sokszor nagyon különböző a protestáns egyházi helyzet képe s az egyes pártok erőviszonyainak alakulása tartományi egyházanként is, (amelyeknek különálló szervezetét és egyéniségét a nagy egységes birodalmi egyházba maradék nélkül beolvasztani természetesen negyedfél évi fogadkozás és gyürkőzés után sem sikerült). Pillanatnyilag az a helyzet ennek következtében, hogy a hohenzollemi és a weimari birodalom protestantizmusának már akkor is elég szomorú és vigasztalan külső és belső feldaraboltsága gyermekjátékszamba ment ahhoz a zűrösen kavargó és bomló folyamathoz képest, amelyben ma vergődik a hitleri Németország protestantizmusa.

Ha valamely tétova prognózist a kívülálló (s értesüléseiben egyrészt a keményen és állandóan megszájkosarazott német egyházi sajtóra, másrészt a viszont néha nagyon németellenesen elfogult egyéb külföldi egyházi és nem egyházi sajtószervekre utalt) megfigyelő megkockáztathat ezzel a helyzettel szemben, akkor az legfeljebb annyi lehet, hogy az állami akaratnak a protestáns egyházi élet „Gleichschaltung“-ja terén alighanem meglesznek a maga további, s tán az eddigieknél sokkal realisabb sikerei. A már több mint egy év óta működő birodalmi (protestáns) egyházügyi miniszter, Kerrl Hans, az állam „segítő karját“, „szeretetszolgálatát“ nyújtotta az önmagán segíteni nem tudó, önnön zűrzavarába egyre jobban belebonyolódott egyház felé. Azzal a rendeltetéssel nevezték ki, hogy két év alatt „rendbeszedi“ a protestáns egyházi ügyeket, megszünteti a

belső egyházi vizslyt s azután önálló lábra állítja az egyházat, hogy az maga döntsön végleg a saját szervezeti, hitvallási és egyéb benső függő kérdéseiben. Kerrl határozott sikereket könyvelhet el missziójának első esztendejéből. Azzal kezdte, hogy a kétbalkezű birodalmi püspököt, Müller Lajost félretolta s az ő, megelőzőleg állami szervek részéről is bőségesen támogatott, brutális módszerével nagyban s egészben véve szakított (erőszakosságok ugyan a hitvalló egyház lelkészeivel és híveivel szemben ő alatta is fordultak ugyan s ma is fordulnak elő, de az egész rendszer mégsem azokra van már építve s különösen az olimpiászt megelőző hónapokban — érthető okokból — feltűnően lecsökkent a számuk). Azután — noha Müller névlegesen ma is (e sorokat augusztus végén írjuk!) ott ül még a birodalmi egyház főkormányán — a tényleges egyházkormányást Kerrl miniszter az általa összeállított „Reichskirchenausschuss“-ra, illetőleg a tartományi egyházak egyrészében „Landeskirchenausschuss“-okra bízta, és ezekben olyan lelkészi és nemlelkészi egyházférfiak közreműködését sikerült biztosítani, akik, noha széles egyházi rétegek rokonszenvét bírták és ma is bírják, nem tartoznak sem a szélsőséges „Deutsche Christen“ közé, sem pedig a „hitvallók“ alkut nem ismerő táborába. Érmek a közvetítő jellemének és hivatásának megfelelően a Reichskirchenausschuss, a kiváló, hitvallásos lutheránus Zoellner vezetése alatt nagy erőfeszítéseket tett, hogy állandóan biztosítsa a maga számára mind a történeti hitvallásokhoz ragaszkodóknak a bizalmát, mind pedig azokét, akik minden őszinte keresztyéni, vagy legalább vallásos hitük mellett is a népi, a nemzeti, az állami érdekek közvetlen és elsődleges szolgálatában látják az egyház, különösen pedig az evangélikus egyház főfeladatát,

A hitvallók felé nagyszerű és bizalomgerjesztő gesztusa volt Zoellnerének s a hátuk mögött álló Kerrlnek, hogy Müller Lajost, ha forma szerint nem is, de lényegileg valósággal exkommunikálták a német evangélikus egyházból. Müller ugyanis, hogy százszázalékos „deutschchrist“ voltát minden kétségen felülállóvá tegye s talán hogy már több mint egy éve csak tengéletet élő primási hatalmának és tekintélyének több erőt és népszerűséget kölcsönözzön, ez év tavaszán kiadott egy „Deutsche Gottesworte“ című háromíves füzetet — ha nem csalódunk, első és egyetlen, önállóan megjelent „irodalmi“ művét — s ebben nem kevesebbet kísérelt meg, mint a Jézus Krisztus „hegyi beszéd“-ének (Máté 5., 6. és 7. fejezeteinek) a harmadik birodalom szellemében való átfogalmazását:

Pl. a Máté 5:9-et (Boldogok a békeszeretők, mert őket fogják Isten fiainak nevezni) szerinte a mai német embernek így kell prédikálni (nem fordítjuk le, hogy annál hívebben meglássék gondolata): „Wohl denen, die mit ihren Volksgenossen Frieden halten. Sie tun Gottes Willen.“ — A Máté 5:39-nek pedig (Én viszont azt mondom néktek, hogy ne álljatok ellene a gonosznak, hanem aki arcul üt téged jobb felől, fordítsd oda annak a másik arcodat is) ez az igazi német értelme a Müller fogalmazásában: „Ha a te bajtársad (Kamerad) izgatottságában arculvág téged, akkor nem mindig helyes rögtön visszavágni. Férfiasabb dolog megőrizni fölényes nyugalmat. Valószínű, hogy azután el is fogja magát szégyelni a bajtársad.“¹

¹ Die Christliche Welt 1936. 479. hasáb.

Természetes, hogy nem csupán a „hitvalló egyház“ hívei, de felekezeti különbség nélkül minden komoly keresztyén, aki az Üdvözítő kijelentéseinek isteni föltétlenségére még egyáltalán súlyt helyez, csak helyeselhette a Reichskirchenausschuss súlyos, sőt megsemmisítő ítéletét a birodalmi primásnak, Hitler bizalmi emberének a blaszfémia-hoz közelálló bibliacsavarásairól:

„A könyv nem egyéb, mint rászedése az olvasóknak, mert olyasmit mutat be nekik a biblia tartalma, a Jézus Krisztus beszéde, az egyház igehirdetése gyanánt, ami a valóságban nem az, Ezáltal a Krisztusban végbement üdvtényt tökéletesen meghamisítja, elzsidósítja és kizárólag ehhez a jelen való világhoz köti. A szerző ezzel az iratával és annak utószavával maga szakítja el magát az evangélikus egyháztól, amely az Isten igéjén alapul, hitvallása szerint él és határozott tan nélkül nem életképes. Minden olyan nyilatkozata a szerzőnek, amely ennek a ténynek ellentmondani látszik, ez írása alapján hazugnak lepleződik le.“¹

Nem ismerünk még egy esetet az egyháztörténetben, amikor „egyházfő“ ilyen takarosán és ilyen tökéletesen meghazudtolt és dezavualt volna a tulajdon egyháza. Úgy, hogy ezt az egész, bizonyos tekintetben lesújtó és szégyenletes esetet másfelől mégis a német protestáns káosz tisztulása egyik legörvendetesebb jeleként lehetne üdvözölni, ha ...

Ha egyfelől ott nem állana az az egyháztörténelmileg szintén példátlan és módfelett nyugtalanító tény, hogy az ilyenképpen lényegileg kiközösített Müller az eset után három hónappal, ha félreállítva és jégretéve is, de még mindig hivatalában van (ami az államilag támogatott Reichskirchenausschuss-szal szemben nem igen lehetséges más-ként, mint csak egy még magasabb, sőt legmagasabb állami támogatással!). És ha másfelől nem kellene azt észrevennünk, hogy Zoellnerék ugyanakkor, amikor a Müller személyében és könyvében a „Deutsche Christen“ szélsőséges balszámát — igazában a germán „nemzeti egyház“ protestáns címke alatti útcsinálóját — tisztos bátorsággal elítélték, a „Deutsche Christen“ konzervatív jobbszárnyával megkeresték és, úgy látszik, meg is találták a megértést:

Egy hónappal a Müller elítélése után a R. K. A. teológiailag helyeslő ítéletet mondott a D. C. központi, konzervatív vezetőségének részletes hitnyilatkozatáról, amely egészben véve a bibliai kijelentés és az evangélikus hitvallások alapjára helyezkedik ugyan, de még mindig vannak súlyosan aggályos tételei: így az Ószövetség kijelentései tekintélyének önkényes korlátozása, valamint annak hangoztatása, hogy a prédikációnak a bibliai örömméretet nemcsak „zeitverständnis“, hanem „artgemäß“ módon is kifejezésre kell juttatnia (ne felejtjük, hogy a Deutsche Christen programja kezdettől fogva ebben a keresztyénség lényegétől idegen „artgemäß“ fogalomban tetőződik, aminthogy tulajdonkép ebben az egyetlen fogalomban benne is van a keresztyénség germanizálásának minden további követelménye). És ugyanilyen aggályos kijelentése ennek a hitnyilatkozatnak pl. az is, amely szerint a keresztyén hitről való bizonyágtévesnek sohasem szabad oly módon történnie, „hogy az a német népnek az ő nagy nemzeti élménye és törekvése fölött érzett örömet megrontsa s a nemzet iránt való odaadás étoszát vallásos szempontból problematikussá tegye“. Ez a legutóbbi követelmény ugyanis végeredményben az egész evangéliumhirdetést, a protestáns keresztyén egyháznak mégis csak legközpontibb élettevékenységét, mindenestül alárendeli

¹ Die Christliche Welt. 1936. 573. hasáb.

a nemzeti szempontnak és jogot ad a nemzeti és állami élet tetszésszerinti fórumának, hogy egyszerűen bilincsbeverjen minden olyan keresztyén egyházi tevékenységet, amelyet a maga korlátolt szempontjából nem talál eléggé „artgemäss“-nek s amelyetől a nemzet „örömét“ félti!¹

Zoellneréknek ezt a becsületesen, de veszedelmesen közvetíteni akaró magatartását mérlegelve, meg lehet értenünk, hogy ez az államilag támogatott hivatalos középpárt, nemcsak a Müller-féle radikális „Deutsche Christen“-balszámy részéről szenved szakadatlan heves támadásokat, de a „Bekennende Kirche“ intranszigenz és többszörös leolvadás után is nagyon erős blokkjának ellenállásával szintén folyvást számolnia kell. A hitvalló egyház, amely a maga államilag el nem ismert, de tényleg mind e mai napig működő szervezetével magát tekinti a német reformáció egyedül jogosult utódjának, egy év óta többszörös belső válságon ment át: vezetőségének a Reichskirchenausschuss-szal együttműködni hajlandó tagjai kiváltak belőle, kiclesedtek kebelében az „első szerelem“ szent tűzében csaknem felolvadni látszott lutheránus-református ellentétek — de tömör magva mégsem indult bomlásnak. Ma is csak az a helyzet, hogy a német protestáns egyházaknak azok a lelki vezetői és egyszerű tagjai, akik mindenképp valónak tartják a Krisztus királyi uralmát s őszinte és áldozatkész hazafiságuk mellett sem hajlandók engedni — lelkük üdvösségéről lévén szó! — az Evangélium idő- és nemzetfölötti feltétlenségéből: óriási többségükben a hitvalló egyház keretei közt található fel. Ezeknek a folyó év februárjában tartott nagyszabású és igen izgalmas, de a végén méltósággal telt kihangzású oeynhauseni zsinatukon volt bátorságuk hatalmas elvi deklarációkban tiltakozni az államnak az egyház ügyeibe való, habár csak ideiglenes és átmeneti belenyúlása ellen is, valamint az ellen, hogy a birodalom közoktatásügyi politikája egyre tervszerűbben szorítja ki az iskolából — némely látszatok olyan-amilyen megőrzése mellett is — a valódi keresztyén szellemet.² Sőt — amiről persze német egyházi és világi lapokban egy szót sem lehetett olvasni — a hitvalló egyház vezetősége azt is meg merte tenni az esztendő közepe táján, hogy magához a vezérhez és kancellárhoz nyújtott be terjedelmes emlékiratot, amelyben Isten örökérvényű parancsaira, a golgotái Áldozat egyszeri és tökéletes voltára hivatkozva, nemcsak a német népet rendszeresen dekriztianizálni törekvő szellem, az egyházak és lelkészeik ellen időnként elkövetett erőszakosságok ellen emelte föl rettenthetetlen tiltakozó szavát, hanem még arra is rámutatott Hitler előtt, hogy az ő személyének mértéktelen bálványozása nemcsak politikai, de erkölcsi téren is abszolút tekintélyül odaállítása, bizonyos emberfölötti fénybe vonása sérti az élő Isten dicsőségét és kihívása az ő haragjának.³

Hogy ezek után a hitvalló egyház az államhatalom és a nemzeti szocialista párt részéről a legközelebbi jövőben semmi jót sem várhat: az természetes. Az olimpiász alkalmával ugyan zavartalanul tarthatta

¹ Die Christliche Welt, 1936. 651. hasáb.

² A zsinat iratait és lefolyását 1. a „Vierte Bekenntnissynode der Deutschen Evangelischen Kirche“ című kézirat gyanánt (ez is jellemző!) Wuppertal—Barmenben nyomtatott kiadványban.

³ Le Matin július 18. V. ö. La Semaine Religieuse de Génévé augusztus 1.

Berlinben a maga külön istentiszteleteit, — ami persze a külföldi protestáns vendégekre tekintettel megadott engedmény volt! — de azelőtt is, azóta is állandó rendőri zaklatásban van része, aminek a vége, lehet, előbb vagy utóbb egész szervezetének szétrobbantása s a hitvallók seregeinek a katakombába kényszerítése lesz. Ettől már csak azért is tartani lehet, mert, amint mondtuk, a hivatalos egyházi középpárt pozíciója, állami támogatással, nagyon megerősödött (az állam magától értődőleg ezt, tehát Zoellneréket tekinti egyedül legitim egyházi alakulatnak és vezetőségnek!) — és valószínűleg még sokkal jobban meg fog erősödni abban a pillanatban, amikor az állam egy nyugodtnak hitt külpolitikai és kedvezőnek ítélt belpolitikai helyzetben fel fogja vetni az ultima ratiót: a nem a hivatalos egyházba tartozó lelkészekről és egyházközségektől meg fog vonni mindennemű jogi és anyagi segílyt — amit még eddig nem mert megtenni — és nem lesz hajlandó velük messzebbmenőleg törődni, mint egy szektával, legföljebb az ellenőrzésüket fogja százszor szigorúbban venni, mint pl. a „pünkösdsők“ mozgalmát.

Az a szellem, amely a harmadik birodalom németiségét fűti és lendíti előre egy olyan sorsúton, melynek irányát, tartamát, végcélját és végpontját talán még azok is alig sejtik, akik az élén járnak e döbbenetes iramnak — semmiféle komoly és valóban lelki keresztyénségnek nem kedvez, protestánsnak csak oly kevésbé, mint katolikusnak. Abban, ahogyan egy fiatal új professzor — az új korszak egyik kreatúrája — hirdette nemrég Luther és a reformáció dícséretét a berlini egyetem egyik történelemtanszékéről, valódi keresztyéni és evangéliumi szempontból végképpen nem volt semmi köszönet:

„Még ha Luther megrögzötten megmaradt is a keresztyén bibliáhitben, de azért Rómával való szakítása által mégis ő ütötte az első rést a sajátos faji (arteigen) hit számára. Még ha nem sikerült is neki, hogy a római egyházat a németiség egész történeti területén lebírja, azért mégis csak ő volt az, aki a Róma elleni ezeréves harcban a legnagyobb csatát megvívta és ezért felülmúlja a német történet legnagyobb alakjait és alakítóit is. Bármily óriási véraldozatba került a német népnek a reformáció a harmincéves háborúban, mi azért hívek maradunk hozzá, mégpedig nem úgy, mint szanitécek, hanem úgy, mint katonák. Mert a mi osztályrészünk nem az összhang, hanem a feszültség, nem a nyugalom, hanem a nyugtalanság, nem a béke, hanem a harc.“¹

A mai világhangulatban természetesen ez a hang ver a lelkek mélyén legtöbb visszhangot. A német birodalom sorompóin és a németiség faji határain kívül is. És ahol egyszer ez a hang visszhangra talál, ott rögtön a keresztyénséggel, annak minden, történetileg kialakult hitvallásával szemben is pontosan ugyanaz a magatartás üti fel a fejét, amellyel most a harmadik birodalom egyház- és művelődéspolitikájában találkozunk. Nem árt, ha befejezésül arra figyelmeztünk, hogy ez a hang már hazánkban sem csak a malom alatt hallható, hanem megszólalt irodalmilag is. Egy különben hang és modor tekintetében egészen mértéktartó, néhol egyenesen rokonszenves és majdnem mindenütt meghatóan naív, vaskos könyvben — a fasiszta és

¹ Pleyer Kleo: Die Reichweite der deutschen Reformation. Antrittsrede an der Universität Berlin. 1935. Historische Zeitschrift 1936. (153. köt.), 289. l.

nemzeti szocialista elvek és rendszer alkalmazása átfogó, részletező programmirat alakjában a magyar köz- és magánviszonyokra — olvasuk egyebek közt a következő követelményeket, a kétségnek és a bizonytalanságnak még az árnyékától is mentes hangon előadva:

„Az államnak a fajtestvéri szeretet kifejlesztése érdekében be kell avatkoznia a valláserkölcsei oktatásnak, az iskolában és Isten házában való végzésének módjába . . . Méltóbbnak tartom a fajtestvéri szeretet prédikálását a túlságosan általános felebaráti szeretet dicséreténél... A . . . keresztyén egyházak ... fajunkat tekintsek és hirdessék Isten hivatással bíró, választott népének .. . Hitelvi tekintetben minden egyház tanítaná egyelőre azt, amit eddig jónak talált. Mindazáltal egyes, bár talán nem tudatosan internacionalizmusra és defetizmusra vezető nézetek és legendák tanítását már most is mellőzniök kell. [Ilyen a reformátusoknál a predestináció, a lutheránusoknál az egyedül hit által üdvözülés!].. . Arra az álláspontra kell a magyar egyházférfiaknak helyezkedniök, hogy igenis Istennek tetsző dolgot művelünk akkor, ha országunk megrablóit... halálosan gyűlöljük .. . Meg kell tehát vizsgálni a papnöveldek tanításait, tanszemélyzetét és tankönyveit. Ha pedig ott inter- vagy super-nacionális, fajunk jövőjével ellenkező befolyások érvényesülnek, azokat meg kell szüntetni. A papnevelést is „gleichschaltolni“ [így!] kell.. . Szerintem legcélszerűbb az lenne, ha egy egységes magyar keresztyén egyházat lehetne [anglikán módra] megalkotni, a nacionális morálelviek elfogadásával.. . Az egyedül üdvözítő faj szeretet.. „¹

Naivnak mondottuk ezt a nevezetes írást — de még nálánál is naivabbnak tartanók azt, aki olyasmit képzelve, hogy ezek az eszmék minálunk mindörökre meg fognak maradni egy magánkiadásban megjelent könyv lapjain, és hogy adandó alkalommal nem fognának akadni nálunk is vállalkozók ez eszméknek a gyakorlatba átvitelére. Hiszen ott áll ország-világ előtt a német példa, és ebből a példából a megfelelően hangolt lelkek itthon valláspolitikai tekintetben is csak ösztönt fognak egyelőre meríteni, nem pedig — mementót.

RÉVÉSZ IMRE

¹ Magyar megújíhdás felé. Írta: Kovách Imre. Budapest, 1936. Lásd főként a 21., 22., 33., 84., 85., 184. és 243. lapokon mondottakat, ahonnan az idézetek is valók.